

Angyal Eleonóra és dr. Polcz Alaine (vál. és szerk.): Letakart tükör. Halál, temetkezés gyász. Polcz Alaine előszavával. Budapest, Helikon, 2001, 245 p.

E tanulmánykötet izgalmas írásokat közöl a társadalomtudományok több területéről is, áttekintve a gyász, a halál kulturális sajátosságait. A szerzők olyan emberek, akik közelebbről megtapasztalták a halált, többségük munkája során közvetlenül maga is tanúja volt a gyászolók szenvedéseinek, vagy pedig társadalomtudósként foglalkozott a halál és a gyász problematikájával. Található köztük pszichológus, pszichiáter, családterapeuta, orvos, antropológus, thanatológus stb.

A kiadványhoz a közismert pszichológus és thanatológus, Polcz Alaine írt előszót. A tanulmányok sorát az 1994-ben fiatalon elhunyt néprajzkutató-antropológus, Kunt Ernő *Emlékezés és felejtés, avagy a halál három kalapja* című újraközölt írása nyitja (megjegyzem, hogy e több egyetemen is kötelező olvasmányoknak számító írás eredetileg a *Holmi* című folyóirat 1990/10. számában jelent meg, s megtalálhatjuk a Kunt Ernő válogatott tanulmányit tartalmazó, 2003-ban a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete Documentatio Ethnographica című sorozatának 20. kötetében is). A szerző a címben szereplő három kalap egykori viselőit gyászoló különböző korosztályhoz tartozó három asszony elbeszélése alapján, az életükhöz kapcsolódó férfiak tragikus sorsán keresztül tárja fel előttünk az egész huszadik század egyetemes magyar történelmének legtragikusabb fordulóit s az ezekhez kötődő eseményeket.

Szenti Tibor (aki foglalkozása szerint egészségnevelő és pedagógus) számos szociálanropológiai és néprajzi kutatást végzett. Eddigi kutatásai alapján a belső késztetésből származó ún. feladott étellel, a végleges, mindenről való lemondással kiváltott halállal foglalkozik *A kiközösítettek halála. A Woodoo jellegű halál* című szociálanropológiai tanulmányában.

A woodoo-halál fogalma klasszikus értelemben a természeti népeknél a törzsi közösségekben őrzött, a beavatatlanok elől elzárt fétis, majd a tabu megsértésével áll összefüggésben. Ha egy kíváncsi személy valamilyen vallási képzetből eredő rituális, avagy társadalmi előírást megszeg, s ezen rajtakapják, a közösség azzal bünteti őt, hogy elfordul tőle, kiközösíti az adott társadalomból. A kiközösített személy reményvesztett lesz, elkülönül a társaitól, lefekszik kunyhójában, élelmet sem vesz magához, s a körülményekhez képest nagyon gyorsan, néhány nap alatt meghal anélkül, hogy orvosiilag bármiféle betegség kimutatható lenne nála. A tudomány ezt a fajta halált kiközösítéssel járó vagy szociális halálnak, a közösség által kiváltott halálnak nevezi. A woodoo típusú halál egy másik változata, amikor valaki önként vállalja, anélkül, hogy bárki is kényszerítené erre. A Húsvét-szigeteken például az idős emberek egy barlangba vonultak, ahol másoktól elrejtőzve várták a halált. Az említett esetekben a halált nem a betegség, hanem a pszichés tényező váltja ki, ill. gyorsítja fel. A népköltészeti alkotásokban is fellelhetőek a woodoo jellegű halál nyomai, amikor a hősök a bánatba pusztulnak bele. Katona Imre, a nemrég elhunyt folklorista a magyar népballadák kapcsán hívta fel a figyelmet a bánat által megölt balladahősökre. A bánat máig is ől, gyakran találkozhattunk olyan esettel, amikor az idős ember „utána hal” házastársának, mivel képtelen elviselni annak elvesztését. Tehát a woodoo jellegű halál a mai, modern társadalmunkban ugyanúgy jelen van, mint azokban a törzsi társadalmakban, melyek kapcsán a tudomány megalkotta ezt a fogalmat. A fentebb már említett haláltípusnak több változata is ismeretes, azonban mindegyik kiváltó oka a kitaszítottság érzése. Az egyén egyszerűen lemond az életről. Szentí Tibor figyelemre méltó párhuzamokat hoz a világ különböző tájairól, kultúráiból, de több magyar irodalmi alkotásból is felsorakoztat példákat. Bemutatja a mai kórházi betegek, valamint a szociális otthonok lakói woodoo-halálának körülményeit, s megrázó fejezetet olvashatunk az idős gazdák woodoo-haláláról a 20. század közepén. A szocialista társadalom végleg felbontotta a családi közösségeket, a birtokot

elvétték, és az emberek zömét a tanyájukról is elűzték. A fiatalok tudtak alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez, azonban az idősebb emberek képtelenek voltak megtalálni helyüket ebben az új világban. Nem voltak hajlandóak a városba (vagy faluba) költözni, elzárkóztak a világtól, elutasítottak minden segítséget, s legvégül belehaltak a kilátástalanságba.

Papp Ferenc egy magyarországi településen, Etyeken praktizáló családorvos. Itt hozott létre egy özvegyklubot azzal a céllal, hogy lelki segítséget nyújthasson a társukat elvesztett pácienseinek. Jelen tanulmányában e nem mindennapi kezdeményezés még aránylag rövidnek tekinthető történetét, valamint az ehhez kapcsolódó tapasztalatait foglalja össze. A klub óriási lelki támaszt jelent a magukra maradt házastársaknak azáltal, hogy egy új közösség tagjaként kibeszélhetik bánatukat, megoszthatják mindennapi gondjaikat, problémáikat másokkal is. Az özvegyklub megalapítása egyedülálló kezdeményezésként indult, később azonban nemzetközi kapcsolatokat építettek ki. Papp Ferenc 1999-ben részt vett az Özvegyek Európai Egyesületének megalakításában, s ennek első kongresszusát ő maga szervezte meg 2000-ben praktizálási helyén, Etyeken.

Balogh Éva pszichológus és családterapeuta *A „bánat bálnája”. Párterápia a gyászban* című írásában a családtagok haldoklóhoz való viszonyával, valamint a halált követő ún. patológiás gyász problémájával foglalkozik, s beszámol ennek enyhítésre, gyógyítására kidolgozott különféle terápiák tapasztalatairól is.

„*Meg sem születtem, alig hogy élni kezdtem*” című tanulmányában Török Zsuzsa klinikai pszichológus és pszichoterapeuta a gyermeküket vetélés következtében vagy pedig szülés közben elvesztett anyák (sok esetben mindkét szülő) lelki gondozásának alapvető problémáit tárgyalja, és egyben gyakorlati tapasztalatit is megosztja az olvasóval.

Koltai Mária – akárcsak az előző tanulmány szerzője – pszichiáter és családterapeuta. Munkájában nagy hangsúlyt kap a gyászszal, a gyászoló emberrel való foglalkozás. A gyászt nehezen viselő a már részben asszimilálódott, a közösségi hagyományokat már nem nagyon ismerő cigány családdal végzett

terápiák tanulságait írja le *A rontás babonája. Bűntudat és gyász a cigány identitás megrendülésének hátterében* című írásában.

Polcz Alaine *Segítenek a rítusok* című tanulmányában azt fejtegeti, milyen fontos szerepük van a különféle rítusoknak az ember életében, milyen nagy segítséget jelentenek a halál elfogadásánál, feldolgozásánál. Régebben már kisgyermekkorban megkezdődött a gyász szocializálása, a rítusokon keresztül beépült az egyének szemléletébe, életmódjába. A gyászolót nem illett magára hagyni, a család támaszt nyújtott, igyekezett enyhíteni a szeretett személy elvesztése miatt érzett fájdalmat, az elhunytat a fekete gyászruha hordásával is meggyászolta a közelebbi rokonság, s a sírásás, a temetés és a halotti tor megszervezéséből is kivették részüket. Mindenki tudta, mit vár el tőle a faluközösség, milyen kötelezettségei vannak a gyászolóval szemben. Ezek a rítusok már a falvakban is kiveszőfélben vannak, a városokban pedig még töredékesebben, szinte alig vannak jelen. Polcz Alaine a régi rítusokkal állítja párhuzamba a kialakult és a kialakulófélben levő új rítusokat (hamvasztás, a hamvak szétszórása, az elhunyt hamvainak otthon való őrzése stb.). A gyász tabuvá válása Amerikában kezdődött, ott szűnt meg a fekete gyászruha, s a szerző szavaival élve „a gyászszertartás olyan lett, mintha egy partira ültek volna össze az emberek”. A halál beállta teendőket ott is, s jórészt nálunk is a temetkezési vállalatok vették – veszik – át, így teljesen személytelenné válik. Kialakultak viszont a rítusok teljesen új formái. A szerző példaként az internettemetőt említi, ahová bármilyen anyagot fel lehet vinni: képeket, emlékbeszédet, az elhunyt életének történetét, saját szavait, barátai búcsúztatóit vagy pedig magát az egyházi szertartást. A tudást, a gyász elfogadásának tudását s a halál beállta előtti és utáni teendőket régebben az egyik generáció a másiktól tanulta. Ma mindezeket sokan könyvekből, a szakirodalomból vagy pedig valamilyen tanfolyamon tanulják meg.

Révész Renáta Liliána tanulmányában a családi életciklusok kihívásait és a veszteségek találkozási pontjaiban megjelenő problémákat kísérté végig. Bemutatja a veszteségek és a gyász sokrétű megpróbáltatását a

különböző generációknál, hiszen attól függően, hogy kit vesztett el a család (apát, anyát, gyermeket, testvért stb.), s kik azok, akik az elhunyt családtagot gyászolják, más-más, eltérő jellegű mindennapi lelki és társadalmi problémával kell szembenézniük és megküzdeniük a hátramaradottaknak mind a családi, mind pedig a mindennapi társadalmi életben.

Farkas Lórinccé pszichológus a gyászsal kapcsolatban az elengedés és a megtartás integrációjának nehézségeiről ír.

Benczúr Lilla a gyász színeit mutatja be a különböző kultúrák tükrében. A gyász funkciója kulturális szinten azt jelenti: reprezentálni a hiányt, a gyász idejére a gyászoló általában kíméletesebb bánásmódban részesül (ezt sokszor maga is elvárja a közösségtől). Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy hogyan gyászolunk s hogyan gyászolnak más kultúrákban, érdemes kiemelni azokat a mozzanatokot, amelyek közősek szinte valamennyi kultúrában. Ilyen például az, hogy a legközelebbi hozzátartozók valamilyen megkülönböztető jelzést, gyászruhát viselnek. A gyász színe az európai kultúrák többségénél a fekete és a sötét szín, de pl. a magyarországi Ormánságban a fehér. A pápuák körében, akikről köztudott, hogy kevés ruhát viselnek, a gyász idején szokás volt a test elfedése, az obi ugoroknál pedig a haj kibontása jelezte a gyászt. A gyász súlya általában a nőkre nehezedett, őket szolták (szólják) meg először, ha idő előtt levetik a gyászruhát. A különböző kultúrköröknél más-más viselkedési szabályok érvényesek, Bali szigetén például visszatartják a könnyeiket, nem szabad sírniuk a gyászolóknak. A közösség többi tagja nevet, és igyekszik felvidítani a gyászolókat. A hiedelem szerint ugyanis a hozzátartozók a sírásukkal visszatartanak az elhunytat, s az nem tudná szomorúsága miatt tovább folytatni megkezdett útját.

Angyal Eleonóra a hamvasztás történetét vázolja fel a különböző kultúrákban. Az erre a temetkezési módra utaló első nyomok az újabb kőkorszakból származnak, Európában már a bronzkorban elterjedt. A görög mitológia szerint Héraklész volt az első, aki ön maga rendelkezett elhamvasztásáról. A kereszténység kezdetben nem változtatott ezen a szokáson, később azonban a test feltámadá-

sának tanaiból kiindulva ez ellen a gyakorlat ellen foglalt állást. A honfoglalás kori magyar sírok is arról tanúskodnak, hogy a hamvasztás a régi magyarok közt is ismeretes volt. Az ókortól kezdve többféle módját alkalmazták a hamvasztásnak. A legújabb, napjainkban alkalmazott módszer a modern izzítókamra, melynek rendszerét Siemens Frigyes fejlesztette ki. Az első halotthamvasztó berendezést Milánóban állították fel 1876-ban. Napjainkban a legtöbb halotthamvasztó Japánban található. Magyarországon Debrecenben létesítettek elsőként halotthamvasztót 1932-ben, azonban a katolikus egyház tiltakozása következtében csupán 1951-ben került sor az első hamvasztásra. Érdekes adalék, hogy a 20. század első évtizedében Kéthly Károly orvosprofesszor megalakított egy halottégető egyesületet, és *Halotthamvasztás* címmel lapot is indított, azonban a belügyminiszter nem hagyta jóvá az első közgyűlésen hozott alapszabályt. Európa országaiban és más kontinenseken aránylag gyorsan terjedt ez a temetkezési mód, megalakult a Nemzetközi Hamvasztók Egyesülete. A szerző röviden leírja a hamvasztásos temetés lefolyását, valamint egy rövid fejezetet szentel a virág temetkezési szokásokban betöltött szerepének. Befejezőként egy adalék az urnás temetkezés történetéhez: Szlovákia mai területén a hamvasztásos temetkezés cseh hatásra terjedt el, azonban a Tiso-féle Szlovákia létrejötte után ezt a módot Tiso betiltotta, így csak a második világháborút követően került sor ilyen temetésre. Ez a mód inkább a városokban volt közkedvelt, az 1989-es rendszerváltozást követően azonban a polgárosultabb falvakban is egyre gyakoribbá válik, sok helyen a temetőknél már külön helyet is kialakítottak az urnák részére.

A tanulmánygyűjtemény utolsó írásában Pilling János a kötetben szereplő több szerzőhöz hasonlóan a gyász lélektanával foglalkozik, és a gyászoló gondozásában használt saját pszichoterápiás módszereit és tapasztalatait osztja meg az olvasóval. A kötet végén megismerkedhetünk a 2001-ben megalakult Napfogyatkozás Egyesülettel, amely célul tűzte ki a gyászoló egyéni és csoportos támogatását.

L. Juhász Ilona

Bodnár Mónika: Etnikai és felekezeti viszonyok a Felső-Bódva völgyében a 20. században. Komárom–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet Etnológiai Központja–Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002, 134 p. ill. /Interethnica, 1./

Bodnár Mónika – aki jelenleg a putnoki Gömői Múzeum igazgatója – Bódva-völgyi születésű, s bár a magyarországi Gömör lett az új otthona, mindig hű maradt szűkebb páttriájához, a Felső-Bódva völgyéhez. Egyetemi szakdolgozatát Tornaújfalu népi táplálkozásából írta, s azóta is számtalanszor vezettek kutatóútjai erre a vidékre. A hajdani Csehszlovákiai Magyar Néprajzi Társaság választmányi tagjaként ő kezdeményezte, hogy a nyári néprajzi továbbképző tanfolyam keretében a Bódva-völgyébe menjenek kutatni. E néprajzi táborban részt vevő diákok, amatőr néprajzgyűjtők dolgozatai aztán meg is jelentek a Társaság *Utánpótlás* című kötetében az ő szerkesztésében. Az említett néprajzi továbbképző tanfolyamon Rémiás Tibor, a miskolci Herman Ottó Múzeum munkatársa is felvetette egy alapos Bódva-völgyi kutatás ötletét, amelyet lelkesedés fogadott. Számos magyarországi kollégát sikerült megnyerniük az ügynek, s 1992-ben a kutatások anyagi biztosítását is sikerült megoldani egy hároméves kutatási ösztöndíj keretében (Szlovákiából Ág Tibor vett részt a kutatási programban). A Bodnár Mónika és Rémiás Tibor által vezetett kutatások a Bódva-völgy teljes szakaszán, azaz a Szlovákiához és Magyarországhoz tartozó településeken egyaránt folytak. E hároméves kutatómunka eredményeként 1999-ben a Putnoki Múzeum Baráti Körének kiadványaként *Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából* címmel egy 805 oldalas vaskos kötet látott napvilágot – természetesen Bodnár Mónika és Rémiás Tibor szerkesztésében. A kiadványban olvasható tanulmányok a természetismeret, régészet és történelem, valamint a népismeret és topográfia témakörét ölelik fel számos illusztráció kíséretében.

Bodnár Mónika 2002-ben önálló kötettel jelentkezett, amely a Fórum Társadalomtudományi Intézet komáromi székhelyű Etnológiai Központja által indított *Interethnica* című sorozat első darabjaként *Etnikai és felekezeti*

viszonyok a Felső-Bódva völgyében a 20. században címmel látott napvilágot. A szerző ebben a kötetben – ahogy azt maga a cím is jelzi – a soknemzetiségű Felső-Bódva-völgye, azaz a Bódva-völgy Szlovákiához tartozó részén található településeket vizsgálta, felhasználva az eddig megjelent szakirodalmat, a statisztikai-demográfiai adatokat, illetve a mindaddig feltáratlan levéltári forrásokat is.

Először a Bódva-völgye néprajzi körülményeire tesz kísérletet. Nincs könnyű helyzetben, hiszen a közelmúltig a szakirodalomban csak nagyon elvétve találkozhattunk ezzel a megnevezéssel, a Kósa László és Filep Antal által összeállított, a magyar tájak tájégtörténeti tagolódását bemutató 1975-ben megjelent kötet sem említi. Bodnár Mónika meghatározása szerint a Bódva-völgye terület „magába foglalja az egykori Abaúj, Torna és Borsod megye területén, a Bódva folyó mentén létrejött településeket, valamint tágabb értelmezésben a Bódva jobb- és baloldali mellékveizeire települt falvakat. Észak felől természetesen határa a Gömör–Szepesi-érchegység, kelet–délkelet felől a Cserehát, nyugat felől a Galyaság, délnyugat felől pedig a Sajó-völgye határolja. A Bódva-völgyét a szlovák–magyar államhatár osztja ketté. Ez a határvonal egyúttal elválasztja Felső Bódva-völgyét a déli területektől.”

Az itt található településeket két kategóriába sorolja: az ún. „szűkebb és tágabb értelemben” vett Bódva-völgyi települések kategóriájába. A „szűkebb értelemben” Szlovákiához tartozó, közvetlenül a Bódva mentén fekvő településeket a következők: Stósz, Mecenzéf, Jászó, Pocsokaj, Debrőd, Hetény, Szepsi, Makranc, Bodoló, Jánok, Péder, Zsarnó, Somodi, Torna, Tornaújfalu, Tornahevírti és Bódvavendégi. A tágabb értelmezés szerint pedig ide sorolható még Luciabánya, Hacsava (vagy Falucska), Áj, Szádelő, Udvarnoki, Jablonca, Körtvélyes, Szádalmás, Tornagörgő és Mész is.

A kötet második fejezetében a szerző a Felső-Bódva-völgyével kapcsolatos eddig megjelent néprajzi szakirodalmat összegzi. Nincs könnyű dolga, hiszen a már fentebb említett Rémiás Tiborral közösen szerkesztett tanulmányköteten, valamint Bodnár Mónika különböző helyeken publikált írásain kívül a Bódva-völgye mint tájegység eddig nem

volt részletesen tárgyalva (tehát ez ugyanúgy vonatkozik a Felső-Bódva-völgye meghatározásra is), s a néprajzi köztudatba csak az utóbbi néhány évben, részben magának a szerzőnek köszönhetően került be. Bodnár Mónika ezért időrendi sorrendben számba veszi mindazon forrásokat, amelyek valamilyen mértékben érintik az általa kutatott területet: a különféle korokból származó népszámlálási adatoktól kedve a történeti adatokon át az utóbbi évtizedekben megjelent szakirodalommal bezárólag. A kutatott témához sok hasznosítható, értékes adattal szolgált számára az 1920-ban kiadott *Lexikon Locorum*, amely Magyarország helységneveinek 1772–1773-as hivatalos összeírását tartalmazza. E kiadvány értéke elsősorban abban rejlik, hogy képet kaphatunk belőle például a települések vallási és oktatási viszonyairól, továbbá a lakosság nyelvéről is.

A kötet harmadik legterjedelmesebb részében az adott településeket ábécérendben tárgyalja. Minden falut azon a néven említi, ahogyan azt a környékeliek és a helyiek használják. A sort a Szoroskő alatt fekvő Almással (hivatalos neve Szádalmás) nyitja, amely „tágabb értelemben” véve tartozik a Felső-Bódva-völgyéhez. Minden helységről részletes adatokat közöl, bemutatva az etnikai és felekezeti viszonyok változásait, s az ezeket kiváltó okokat is, és legtöbb esetben valamilyen fényképanyagot is mellékel.

A Felső-Bódva-völgye népességének vallási és nemzetiségi összetételének alakulását a történelem során számos esemény és körülmény befolyásolta. A törökkel való háború, a Rákóczi-féle szabadságharc stb. hatásai ugyanúgy rányomták bélyegüket az itt fekvő települések sorsára, mint a történelmi eseményektől független 1710-es pestisjárvány. Az említett történések jelentős hatással voltak a vidék népességi összetételének változására, hiszen többségüket újra kellett telepíteni.

Az 1773. évi helységnevtár adatai szerint a tárgyalt tájegység településeinek zömében magyar ajkú lakosság élt (Bodolón, Bódvavendégiben, Debrődön, Jabloncán, Jánokon, Jászón, Körtvélyesen, Makrancon, Méhészen, Péderben, Somodiban, Szádalmáson, Szádelőben, Szepsiben és Tornagörögön), néhány településen (Áj, Torna, Szádud-

varnoki, Udvarnok, Zsarnó) a magyarok mellett pedig szlovákok is. Három településen (Alsó- és Felsőmecenéz, Stósz) a német lakosság (ezek a németek magukat *mánták*-nak nevezik, s a környékeliek is e néven emlegetik őket) volt túlsúlyban. Tornaújfalun magyar–német településnek számított. Az említetteken kívül a térségben még két görög katolikus vallású ruszin-szlovák falu (Falucska és Horváti) is volt. A 20. századra ez az etnikai kép nagyban megváltozott, ma már nincs olyan település a kutatott térségben, ahol ne növekedett volna meg jelentős mértékben (vagy ne került volna túlsúlyba) a szlovákok vagy a magukat szlováknak valló lakosok száma. Az etnikai kép megváltozásához az elköltözések, a vegyes házasságok mellett a politikai okok is jelentősen hozzájárultak. A második világháború idején a németek egy része önként hagyta az országot (a kivándorlás lényegében a mai napig sem szűnt meg), s a háborút követően Mecenzéfről 80, Stószról pedig 200 személyt telepítettek ki erőszakkal Németországba. Szintén a háború utáni időszakban a vidékről körülbelül 500 embert (civilket, szökött katonákat egyaránt) hurcoltak el az ún. „málenkij robotra”, azaz kényszermunkatáborokba a Szovjetunióba. Az ún. csehszlovák–magyar lakosságcsere és a magyarok Csehországba való deportálása szerencsére aránylag kis mértékben érintette a vidék lakosságát. Az sem elhanyagolható tény, hogy a térségből jelentős számban vándoroltak ki magyarok Amerikába, így ez a tény is nagyban hozzájárult a térség magyar lakosságának csökkenéséhez.

Bár jóval kevesebben, mint a fentebb említett három etnikum képviselői, de élnek a térségben csehek (elsősorban az iparosítás és a vegyes házasságok útján kerültek ide), ukránok, lengyelek, oroszok, románok és vietnamiak is (akik az utóbbi időben szintén vegyes házasságok révén telepedtek meg). A bolgárok egy másféle kategóriát alkotnak, ők a 19. század folyamán az új gazdasági kultúra (az ún. bulgárkert) meghonosítása révén kerültek e tájra. Leszármazottaik jelenleg Mecenzében, Szepsiben és Tornán élnek.

A vizsgált térségben egyetlen olyan település sem található, ahol ne élne cigány la-

kosság. Letelepedésük e tájon a 18. században kezdődött. Mára Jászón már a lakosság 30 százalékát alkotják, Szepsiben számuk mintegy ezerre, Tornán hatszázra, Tornagörögön kb. százra tehető. A statisztikai adatok azonban nem a valós adatokat tükrözik, mivel egy részük vagy szlováknak, vagy pedig magyarnak vallja magát.

Felekezeti szempontból a kutatott területet a középkorban szinte egységesen katolikusnak tekinthetjük; e vonatkozásban fontos kiemelni a premontrei apátság szerepét. Ennek ellenére a reformáció eszméi rövid időn belül teret hódítottak, ekkor számos katolikus templom vált reformátussá. II. József türelmi rendeletét megelőzően az ellenreformációs törekvések idején a katolikus egyház sokszor az erőszaktól és a protestánsok kitelepítésétől sem riadt vissza (ebben kiemelt szerepe volt Herkó páternek, akinek emlékéért ma egy emléktábla is őrzi Szepsiben). A 19. század végéig csupán egy település számított evangélikusnak, mégpedig a Bódva forrásánál fekvő német lakosságú Stósz, itt áll a környék egyetlen evangélikus temploma is, de mára az evangélikusok száma ebben a községben jelentős mértékben megfogycsökkent. Nagyobb evangélikus közösséget napjainkban Mecenzéfen, Szepsiben és Tornán találhatunk, s mindenképpen fontos megjegyezni, hogy ezek németek és szlovákok. A magyarok szinte kivétel nélkül reformátusok, a katolikus vallásúak között viszont szlovákokat, magyarokat és németeket is találunk. A görög katolikusok elsősorban Tornahorvátiban és Falucskában (bár itt a számuk a község lakosságának mára csupán felét teszi) élnek, ahol templomuk is van. A környékbeli települések közül még Ájban, Jánokon, Jászón, Mecenzéfen, Stószon, Szepsiben és Tornán él jelentősebb számú görög katolikus közösség. A zsidó valláshoz tartozók száma Tornán és Szepsiben volt a legmagasabb (itt zsinagógájuk is volt), de a 19. század folyamán már szinte minden településen élt néhány zsidó család. A második világháború idején valamennyit elhurcolták, zömük a koncentrációs táborokban pusztult el, néhány túlélő bár visszatért lakhelyére, de rövidesen kivándorolt Palesztinába. Lélekszámuk mára alig néhány főre tehető. A történeti egyházak mellett a szerző említést tesz a baptista val-

lás képviselőiről is, akik legelőször Jabloncán tűntek fel, s bár más községekből is csatlakoztak hozzájuk, számukat megállapítani csak hozzávetőlegesen lehetséges. A másik, a térségben aránylag új vallási közösségnek számítanak Jehova Tanúi, akik száma azonban meglepően gyorsan növekszik, és Szepsiben már imaházuk is van.

A kötet végén magyar, német és szlovák nyelvű összegzés is olvasható, ami többek közt azért is fontos, mert ezáltal a szlovákiai magyar tájakon folyó néprajzi kutatások eredményeiről a szélesebb szakmai körökben is tudomást szerezhetnek.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy Bodnár Mónika eddigi munkásságának köszönhetően a Bódva-völgye bekerült a néprajzi köztudatba, s az ott megvalósult kutatásoknak köszönhetően átfogó képet kaphattunk e vidék kultúrájáról. Tudomásunk van róla, hogy az utóbbi néhány évben a Miskolci Egyetem Vizuális és Kulturális Antropológiai Tanszékének munkatársai és diákjai is véggeznek kutatást a Felső-Bódva völgyében, tehát újabb adalékok, újabb kutatási eredmények várhatók e térségről, amelyek hozzájárulhatnak a kialakított kép kiszélesítéséhez. Az azonban vitathatatlan, hogy a Bódva-völgyi néprajzi kutatások elindításában Bodnár Mónikának mindenképpen úttörő szerepe volt.

L. Juhász Ilona

Dokumenty z archívu Národnej banky Slovenska. Bratislava, 2001, 102. p.

A szlovákiai magyarság múltbeli gazdasági helyzetének vizsgálatai, a gazdaságtörténeti jellegű levéltári iratanyagok feldolgozására irányuló alapkutatások a kisebbségtörténeti kutatási programokon belül marginálisan jelennek meg. A szlovákiai magyar közösség gazdasági talpon maradásának, boldogulásának, anyagi-vagyoni státuszvesztéseinek kérdéseivel, a közgazdasági folyamatok regionális/lokális szintű következményeivel, az egyes gazdasági ágazatokon belüli struktúraváltásaival, esetleg a felcsillanó lehetőségekkel (a gazdasági önszerveződés szerkeleti elemeivel, az érdekérvényesítő szervezetekkel, testületekkel, intézményekkel)

a témával (elvértve) foglalkozó történészek is csak részinformációkkal, felemás interpretációkkal tudnak szolgálni.

Az egyes kisebbségtörténeti korszakokra vonatkozóan a már áthagyományozódott kortárs (emlékezet)irodalom többször idézett passzusai, valamint a jelenkori alapkutatók hiánya nem visznek/vihetnek közelebb bennünket a problémakör(ök) jobb megértéséhez. Csak olyan tényfeltáró kutatómunka világhíthat rá múlt és jelen „gazdasági bázisának” erős és gyenge építőelemeire, amely során levéltári forrásokat (is) felhasználhatunk. A szlovákiai levéltári hálózaton belül 1993-ban jött létre az az intézmény, amelynek fondjai között olyan gazdasági hivatalok, egyesületek, pénzügyintézetek, szövetkezetek iratai találhatóak, amelyek információhalmaza sokban segítheti a szlovákiai magyar gazdaság- és banktörténeti kutatásokat.

A Szlovák Nemzeti Bank Levéltára (Archív Národnej banky Slovenska) a fenntartó intézmény tevékenységével, 1993. január 1-jén kezdte meg működését. Állománya, amely a jogelődök anyagaira épült, a mai Szlovákia területén a 19. század első felétől a közelmúltig működött takarékpénztárak, kereskedelmi bankok és jegybankok terjedelmes (150 fond) anyagát őrzi. A levéltári iratanyag legnagyobb része ugyan feldolgozatlan, de nagy információértékkel bír (alapszabályok, zárszámadások, jegyzőkönyvek, vezetőségi iratok, az üzletpolitika statisztikai adatai – takarékbetétek, jelzálogkölcson stb., tisztviselők és személyzet). A jelenlegi iratfeldolgozás főleg szlovák intézetekre irányul (a Szlovák Állam jegybankja, a Tatra banka).

A vidéki kis intézetek (amelyek nagy része 1920–1930 között személyzetét és ügyviteli nyelvét tekintve magyar volt, majd fokozatosan lemorzsolódott) és néhány jelentősebb „magyar” kereskedelmi bank (Pozsonyi I. Takarékbank, Bars megyei Népbank, Dunabank, Hitelbank stb.) fondjai a kutatási területek kiterjesztését jelenthetik (országos szinten pl. pénzügyi kormányzat–bank viszony, bank–bank kapcsolat, bankegyesület; helytörténeti szinten: intézménytörténet-írás).

A levéltár igencsak későn (a megalakulásától számított kilencedik évre!) jelentette meg válogatott, inkább reprezentatív jellegű

forráskiadványát *Dokumentumok a Szlovák Nemzeti Bank levéltárából* címmel. A kötet szerkesztői a válogatás kritériumaiként az iratok eredetiségét, jelentőségét, valamint az időrendi vezérfonalat választották, miközben a szlovák szakirodalom hiányosságaira is rámutattak. Az előszóban említett hosszabb távú, a szlovák bankügy „komplex” feltárását célul kitűző gondolat, úgy vélem, kezd megvalósulni, hiszen 2003-ban megjelent a szlovák pénz- és bankügytörténet érdekes keresztmetszetét nyújtó 2002. évi szakmai konferencia tanulmánykötete (Ludia, *peniaze, banky. Zborník z konferencie*. Bratislava, 2003, 525 p.).

A szlovák–angol párhuzamos szövegű könyv belső szerkezete a következőképpen fest: bevezetés, a szlovák bankügy fejlődésének rövid vázlata, ezen belül a) a szlovák bankügy kezdetei; b) a központi bankügy fejlődése 1939-ig; c) a Szlovák Nemzeti Bank 1939–1945 között; d) az 1945–1992 közötti időszak; mellékleként a csehszlovák/szlovák jegybankok vezető tisztségviselőinek, kormányzóinak névsora, jegyzetek, dokumentumok (20 db) és válogatott bibliográfia.

A bevezető tanulmányt lineáris történelemszemlélet (időrendben tárgyalja a kialakult struktúrákat) és a nemzeti elbeszélés-mód jegyeinek (Szlovákia területének ahistorikus visszavetítése a múltba; „egyedi” és „régiz gazdasági térségeként” való szerepeltetése; a szlovák nemzeti sérelmek párhuzamos gazdasági síkon történő megjelenítése) sajátos keveréke jellemzi.

A kiadvány a pénzügyintézetek kezdeteit a 18. század végére és a 19. század kezdetére vezeti vissza, létrejöttüket csak a mai Szlovákia területén vizsgálja, eközben a magyarországi kontextust teljes mértékben mellőzi, így kerülhet sor néhány jelenség téves magyarázatára és adatolására (pl. az Első Osztrák Takarékpénztár kirendeltségeit fióknak minősíti, csak a pozsonyit említi, nem szentel figyelmet a korabeli törvényeknek, a felső-magyarországi régió hitelintézeteinek filantróp vonulatát a Štúr-generáció nemzeti-kulturális feladatokat felvállaló, „nemzetébereszto” aktivitásaihoz köti). A koncepció szerint a szlovák nemzetiségi „gazdasági bázist” a szociális feladatokat (is) ellátó „népi pénzügy” (fudové peňažníctvo) szerveződé-

sei és a részvénytársasági formák alkották. Valójában különböző tartalmú entitásokat kapcsol össze (szociális, emberbarát, közösség-szervező csoportosulások és nyereség-orientált intézetek). Kétséges, hogy ezek együtt alkothatják egy csak hipotetikusan, etnikai alapon elkülönített „gazdasági, pénzügyi alrendszer” pilléreit.

Az első Csehszlovák Köztársaság jegybankjai (Bankový úrad ministerstva financií, Národná banka Československa) 1919 után az Osztrák–Magyar Bank örökébe léptek (egyébként a kötet az Osztrák–Magyar Bank történetének kevés figyelmet szentel). Működésük a cseh bankszféra dominanciáját tükrözte. A szlovákiai fiókok csekély súllyal, a szlovák nemzetiségű tisztviselők alacsony számmal voltak képviselve. Mellesleg a kötetben csak érintett 1938. évi államjogi változásoknak a visszacsatolt területeken található hitelszervezeti szektort érintő következményeit (a cseh–szlovák jegybanki funkciók és a fiókhálózat megszűnését, a dél-szlovákiai területek pénzügyi intézeteinek reintegrációját a magyarországi bankszektorba stb.) alig ismerjük.

Az 1938–1945 közötti időszakra vonatkozóan a kutatásokat érdemes lenne kiterjeszteni egyrészt a megmaradt néhány magyar jellegű pénzügyi intézetre, másrészt Esterházy János és a Pozsonyi I. Takarékbank kapcsolatára (Esterházy valószínűleg a szlovák–magyar gazdasági tárgyalások után kerülhetett az igazgatóságba, és lett a bank elnöke). Arra az intézetre, amely 1941-től „a szlovákiai magyarság elismert pénzügyi intézetének” a szerepét töltötte be, és részt vállalt a Szlovákia és Magyarország közötti árucser-forgalom pénzügyi lebonyolításában.

A bevezető tanulmány legjobban sikerült része a Tiso-féle rezsim jegybankjával (Slovenská národná banka) foglalkozik, annak területi hatáskörével, fiókhálózatával, a pénzelkülönítéssel és az új pénznem bevezetésével. A vázlatos tárgyalásból is kitűnik, hogy létrehozása mennyire összefonódott a szlovák állam megalakulásával és a német birodalmi akarattal, ugyanis a Národná banka česko-slovenská szlovák érdekeket szolgáló átalakítása és az „önálló” szlovák pénzügyi pozíció megszerzése 1939 januárjáig sikertelen volt. Az 1939. március végén le-

zajlott berlini tárgyalásokon dőlt el, hogy milyen alapról és milyen viszonyrendszerben kezdhetette el tevékenységét (részvénycsomagjának 40%-a német kezekben volt, és az elnök tanácsadó testületén, a banktanácson keresztül felügyeletet gyakorolhattak). Pénzügyi politikája a hadigazdálkodás keretébe ágyazódott, szigorú állami kontroll alatt állt, és a német–szlovák klíringszerződésben vállalt kötelezettségeket kellett teljesítenie. Hitelpolitikája két területre koncentrálódott: az államnak nyújtott kölcsönökre (amelynek már 1943-tól inflációgerjesztő hatása volt) és a szlovák bankokkal szembeni szigorú hitelnyújtásra.

A kötet érdekes adatokat sorakoztat fel a bankszféra 1945–1948 között megvalósuló újjáalakításáról, valamint a szovjet modell erőszakos bevezetéséről. Nem említi, hogy a magyar pénzügyi intézetek végét az államosítás és a kisebbségellenes intézkedések együttesen okozták, felszámolásuk az 1950-es évek elejéig tartott. Kimerítően foglalkozik a Národná banka Československa kereskedelmi tevékenységével, szervezeti felépítésével, amelynek a jegybanki funkciói a kommunista rendszerben degradálódtak. A szocialista irányított tervezettség részeként állami ellenőrzés alatt állt, hiteltámogatást nyújtott a korszak gazdasági programjaihoz (pl. Szlovákia iparosításához). Az 1990-ben kezdődő gazdasági reformfolyamat, majd az önálló Szlovákia létrejötte végül új alapokra helyezte a jegybank fejlődését.

A kiadvány visszatükrözi a jelenlegi szlovák gazdaságtörténet-írás erőteljes nemzetközpontú dikcióját. A szlovák etnikum 1918 előtti gazdasági helyzetét a magyarországi történésektől és folyamatoktól elszigetelve vizsgálja. A két világháború közötti időszak csehszlovák banktörténeti vonatlat egyoldalúan kezeli, az ezen a területen létező többnyelvű közeggel, a magyar ügyviteli nyelvet (Szlovákiában 1938-ig, részben 1945-ig) hivatalosan használó pénzügyi intézetekkel nem foglalkozik. Az a benyomásunk, hogy a gazdaságtörténeti szakosodás a szlovák historiográfia egyik Achilles-sarka és komoly fázis-késés jellemzi.

A magyar (de a külföldi) gazdaság- és banktörténeti irodalom teljesítményei mint ha csak töredékeiben (vagy még úgysem) jut-

nának el a szlovák kutatókhoz. A bemutatott kiadvány is példa erre, hiszen Kővér György, Pogány Ágnes vagy Tomka Béla közelmúltban megjelent szintetizáló igényű munkái nem jelennek meg a jegyzetapparátusban.

Gaucsík István

Keményfi Róbert: A gömői etnikai térmozgások. A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai térszerkezetének változása – különös tekintettel a szlovák–magyar etnikai határ futására. Komárom–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002, 238 p. /Interethnica, 4./

Keményfi Róbert könyve nem könnyű olvasmány, nyilván elsősorban nem is az utca emberének szánta. Ebben az esetben azonban élhetnénk a gyanúperrel, nem öncélú, teljesítménycentrikus munkával állunk-e szemben?

Semmiképp! Szakmabelieknek, különösen magyarországiaknak nem ismeretlen sem a szerző, sem legújabb dolgozata, ami – mint könyve elején maga is írja – egy korábban publikált munkájának részben átdolgozott és újragondolt változata. A jelzett változtatásokkal, azok végeredményre gyakorolt hatásaival most nem kívánunk foglalkozni, figyelmünket a Fórum Kisebbségkutató Intézet komáromi Etnológiai Központja Interethnica című kiadványsorozatában megjelentetett utolsó változatra fordítjuk.

Elmondható tehát, hogy egy jól átgondolt, többször megfogalmazott, leülepedett és letisztult elméleti munkával van dolgunk. A kötet célja – mint ahogy a szerző ezt könyve elején világossá is teszi –, hogy bemutassa a történeti Gömör (és Kishont) vármegyében az utóbbi három évszázadban lezajlott etnikai változásokat, s teszi mindezt a napjainkig tartó folyamatok figyelembevételével. Ugyanakkor felhívja a figyelmet egy, az etnikailag homogén szlovák és magyar sávok között az utóbbi hetven évben keletkezett egyes etnikumú sávra is (ez az a sáv, ahol tulajdonképpen a szlovákiai Gömör magyarjai élnek mindennapjaikat), mely sáv térszerkezetének finomra hangolt vizsgálatát és bemuta-

tását tovább bonyolította a területen élő meghatározhatatlan vagy legalábbis nehezen meghatározható etnikumú (?) vagy nemzetiségű (?) cigányság/romák kérdéskörbe történő beemelésével. Itt gyorsan meg kell jegyeznünk, hogy az etnikai térszerkezet korrekt vizsgálata érdekében ez utóbbi elv teljesen jogos. A kérdéssel kapcsolatban Keményfi Róbert felhívja a figyelmet mindazon buktatókra (utalva az e témában eleddig lefolytatott vitákra), melyekkel minden kutatónak szembesülnie kell, ha „cigánykutatásra” adja a fejét. Kétségtelen, hogy magának a *Ki a cigány?* kérdésnek is könyvtári irodalma van, meglátásunk szerint azonban ezek a nézőpontok több esetben is nem szakmai (etnográfiai, etnológiai, kultúr- vagy szociálintropológiai, szociológiai, művelődéstörténeti esetleg etno- vagy szociolingvisztikai), hanem érzelmi, elvélve politikai/politikaelméleti alapokon nyugszanak. A témával kapcsolatos vitákat megemlítve, a korábban megfogalmazott elméletekhez kapcsolódva, de azoktól tisztos szakmai távolságra építi fel szerzőnk saját válaszát a feltejt kérdésre, melyre szüksége is van vizsgálódása végeredménye szempontjából. Itt jegyezzük meg – akár további kutatásokat is inspirálandó –, hogy érdemes lenne ezt a fajta kérdétfelvetést megismételni a kutatott egyes etnicitású sávban a *Ki a magyar?* és *Ki a szlovák?* konstellációban is, ami már csak azért is nehezebben megválaszolható, mert míg a cigányság esetében a válasz meghatározásánál többen is nagy hangsúlyt helyeznek a „látható” antropológiai jegyekre, addig magyar–szlovák viszonyban ezt a „támpontot” mellőzni kellene.

Az alapdefiníciók tisztázása mellett Keményfi Róbert meghatározza kutatása céljait és a válaszok megadásához alkalmazott módszereket is. Könyve elején világossá teszi, miszerint *arra a kérdésre keresi a választ, hogy hogyan alakultak ki a jelenlegi községi etnikai térszerkezetek és mit jelentenek ezek a nemzetiségi térstruktúrák a megyei etnikai határ szempontjából.* Mint alkalmazott módszereket, a megyei szintű vizsgálatokhoz a társadalomföldrajzot (kultúrgeográfia) és annak egy részterületét, az etnikai földrajzot, a települési szintű vizsgálatokhoz pedig az etnikai földrajzot és a nép-

rajztudományt jelöli meg, hozzáfűzve, hogy végső soron interdiszciplináris kutatásról van szó.

A könyv *többfordulós*, ennek értelmében a szerző vissza-visszatér egy-egy kérdéskörhöz, s közelít a problémához más szempontokból. A kutatást két síkban (pontosabban két térben) végzi párhuzamosan, de egymástól nem függetlenül: vizsgálja a térséget megyei szinten és települési szinten. A kutatás témája és a választott módszerek előrevetítik, hogy valamennyi hozzáférhető s a témához kapcsolódó statisztikai adatot figyelembe kell venni. Mindezeket Keményfi Róbert egyrészt a trianoni és a párizsi béketárgyalásokat lezáró szerződések, határmódosítások, politikai rendszerváltozások és a második világháború következményeivel, valamint mikroszinten a honfoglalástól napjainkig tartó eseményekkel, vallási és etnikai viszonyokkal, továbbá napjaink valós (elsősorban a szerző által tapasztalt) nemzetiségi viszonyaival egészíti ki. Az így kapott eredményt egy nemzetiségi-etnikai szempontból különleges település (Jolsva) példájával teszi szemléletesebbé, majd vonja le a következtetéseket, és a megállapított elméleti felvetések, elméleti törvényszerűségek mellett próbálja megrajzolni a tényleges helyzetet a történeti Gömör és Kis-Hont megyében.

Hogy nem akármilyen munkáról van szó, igazolják az alábbiak is: a könyvet 30 (!) térkép, 57 táblázat és 29 ábra teszi szemléletesebbé, érthetőbbé és más területeken dolgozó szakemberek számára is igazán értékessé. Mindezt gazdag irodalomjegyzék, szlovák és német nyelvű összegzés egészíti ki.

Keményfi Róbert: *A gömöri etnikai térmozaik...* című könyve nemcsak a nevezett térség kutatói számára nélkülözhetetlen munka, de más földrajzi és kutatási területek szakemberei is bátran meríthetnek belőle.

Pusko Gábor